

NACIONALIZAM KAO STRUKTURALNA PREPREKA U DEMOKRATIZACIJI BOSANSKOHERCEGOVAČKOG DRUŠTVA

Nationalism as a Structural Obstacle to Democratization of Bosnia and Herzegovina Society

APSTRAKT: Cilj rada je da se istraži intenzitet i rasprostranjenost nacionalizma kod mladih u Bosni i Hercegovini u dve vremenske tačke – u periodu poznog socijalizma (1989) i u periodu konsolidovane postsocijalističke transformacije (2012). Pored toga, namera nam je istražiti determinante nacionalizma u socijalističkom i postsocijalističkom periodu i uporediti ih kako bismo utvrdili da li se radi o različitim mehanizmima generisanja nacionalizma u dva različita sistema društvene reprodukcije ili su pak u pitanju delatni činioci „dugog trajanja“ koji svojim trajanjem nadilaze različite društvene sisteme. Polazna pretpostavka je da je nacionalizam slabo raširen u periodu socijalizma i da dolazi do njegovog širenja i dubokog ukorenjivanja u postdejtonskom bosanskohercegovačkom društvu. Na taj način se stvara strukturalna prepreka za prelazak iz formalne u viši oblik demokratije (tzv. efektivnu demokratiju). U empirijskom delu istraživanja smo se oslonili na instrumente za merenje nacionalizma koji su korišćeni u više navrata u empirijskim istraživanjima u Srbiji i Hrvatskoj. Podaci kojima se koristimo su prikupljeni u istraživanjima „Društvena struktura i kvaliteta života“, koje je sprovedeno 1989. godine u svim republikama Jugoslavije, i „Vrednosne orijentacije i odnos prema društvenim promenama“, koje je sprovedeno 2012. u dobojskoj regiji u Bosni i Hercegovini. Podaci u ova dva istraživanja su u potpunosti uporedivi.

KLJUČNE REČI: mladi, nacionalizam, postsocijalistička transformacija, revizionistička teorija modernizacije.

ABSTRACT: The aim of this paper is to investigate the intensity and dispersion of nationalism among young people in Bosnia and Herzegovina at two time points – in the period of late socialism (1989) and in the period of consolidated post-socialist transformation (2012). In addition, our intention is to investigate the determinants of nationalism in the socialist and post-socialist period and compare them to

---

1   aleksandar.jankovic@fpn.unibl.org

determine whether there are different mechanisms of generating nationalism in two different systems of social reproduction, or they are in fact active long-term factors lasting longer than various social systems. The starting premise is that nationalism was not widespread in the period of socialism, and that its expansion and deep rooting started in the Post-Daytonian Bosnia and Herzegovina society. This creates a structural obstacle to the transition from formal to higher form of democracy (the so-called effective democracy). In the empirical part of the research, we rely on instruments for measuring nationalism that have been used on several occasions in empirical research in Serbia and Croatia. The data we use was collected in the survey called "Social Structure and Quality of Life", conducted in 1989 in all the republics of Yugoslavia, and the "Value Orientation and Attitude Towards Social Changes", conducted in 2012 in the Doboj region of Bosnia and Herzegovina. Data in these two surveys is completely comparable.

KEY WORDS: Youth, Nationalism, Post-socialist transformation, Revisionist theory of modernization.

Uvod

Već skoro tri decenije bosanskohercegovačko društvo prolazi kroz procese postsocijalističke transformacije i (re)modernizacije čiji su osnovni pokretači tržišna ekonomija sa dominacijom privatne svojine i demokratsko upravljanje zasnovano na političkom pluralizmu. Iako su ovi procesi započeli još početkom devedesetih godina prošlog veka, rezultati društvene transformacije su skromni i ispod početnih očekivanja (Stark and Bruszt, 2001). Bosna i Hercegovina je, prema nekim pokazateljima, prešla u postindustrijsku fazu razvoja², ali je (još uvek) nedovoljno razvijena, po nekim kriterijumima čak siromašna zemlja³. Stanje nije bolje ni u pogledu demokratizacije društva. Ona se danas uglavnom svodi na formalno poštovanje demokratskih procedura u vršenju vlasti (slobodni izbori, podela vlasti, itd), ali se osnovna ljudska i građanska prava nedovoljno poštuju (postoji jako puno primera njihovog kršenja⁴), mediji su izloženi pritisku interesnih grupa i moćnih pojedinaca, civilno

- 2 Udeo industrijske proizvodnje u BDP u 2015. godini iznosi 30,2%. <https://www.faktor.ba/vijest/bruto-drustveni-proizvod-po-glavi-stanovnika-gdje-je-bih-u-odnosu-na-regiju-i-eu-168802> (sajt pregledan 16.05.2015.)
- 3 BDP Bosne i Hercegovine iznosi samo 14,34% od proseka BDP-a u EU, a među zemljama regiona je veći jedino od onog u Albaniji koji iznosi 12,51% ("Bruto društveni proizvod po glavi stanovnika: Gdje je BiH u odnosu na regiju i EU?", <https://www.faktor.ba/vijest/bruto-drustveni-proizvod-po-glavi-stanovnika-gdje-je-bih-u-odnosu-na-regiju-i-eu-168802> sajt pregledan 16.05.2015.)
- 4 Dovoljno se prisetiti presedana u čuvenom sporu Sejdić-Finci koji su tužili državu BiH Evropskom sudu za ljudska prava u Strazburu zbog diskriminatorskog ustava koji im ne dozvoljava da se kao pripadnici nacionalnih manjina mogu kandidovati u Predsedništvo BiH i Dom naroda Parlamentarne skupštine. Iako je sud još 2009. godine presudio u njihovu korist s obrazloženjem da je prekršena Evropska konvencija o ljudskim pravima odluka suda još nije implementirana.

društvo je nedovoljno razvijeno, radnička i sindikalna prava su drastično srozana u odnosu na socijalistički period (najviše u stranim i privatnim firmama), česti su slučajevi diskriminacije građana na nacionalnoj osnovi ukoliko žive u entitetu gde su u manjini (prilikom zapošljavanja, ostvarivanja socijalnih prava i tsl) (up. Marković, 2009). U godišnjim izveštajima *Freedom House-a* u periodu 2007–16. godine, u pogledu nekoliko ključnih elemenata demokratskog upravljanja, Bosna i Hercegovina je uz manje oscilacije u pojedinačnim izveštajima, svaki put ocenjena kao „delimično slobodna“ država⁵. U izveštaju za 2018. godinu ona se u pogledu demokratičnosti našla na začelju evropskih postsocijalističkih društava (zajedno sa Makedonijom, Albanijom, Kosovom i Moldavijom)⁶.

Dejtonskim mirovnim sporazumom je okončan rat na način da se stanje „na terenu“ legalizovalo, a entiteti su de facto postali zajednice pripadnika dominantne nacije i „onih drugih“ (up. Turjačanin, 2007)⁷. Međutim, stvoren je ne samo komplikovan, nego i nefunkcionalan pravno-politički sistem sa stanovišta dostizanja visokih demokratskih standarda u zaštiti građanskih i ljudskih prava kakvi postoje u liberalno-demokratskim društvima.

Pripadnost određenoj etničkoj i religijskoj grupi je (p)ostalo jedno od najvažnijih socijalnih obeležja pojedinaca iz čega proizilaze različita socijalna⁸ i politička prava⁹. Politički sistem koji je uspostavljen u funkciji je predstavljanja i zaštite prava tri najbrojnije nacije (tzv. konsocijativna demokratija), što znači da se građani koji ne pripadaju nijednoj od tri najbrojnije nacije ili su nacionalno neopredeljeni nalaze u neravnopravnom položaju. To su samo neki od razloga zbog kojih postoji mišljenje da je bosanskohercegovačko društvo pre „etnokratsko“, nego demokratsko (Haverić 2016; Nadaždin Defterdarević 2014)¹⁰.

Drugi aspekt političkog sistema u Bosni i Hercegovini, koji je po nama mnogo važniji za sudbinu demokratije, jeste činjenica da je postojeći model „elitistički“ jer funkcioniše na dogovaranju i konsenzusu političkih elita Bošnjaka,

---

5 https://freedomhouse.org/sites/default/files/Freedom_in_the_World_2017_complete_book.pdf
Formirana su dva indeksa: indeks političkih prava i građanskih sloboda. Prvi je uključivao: izborni proces, politički pluralizam i participaciju i funkcionisanje vlade, a drugi: slobodu izražavanja i verovanja, prava udruživanja i organizovanja, vladavinu zakona, ličnu autonomiju i prava pojedinca. Detaljnije o primenjenoj metodologiji videti na strani 651–675.

6 <https://freedomhouse.org/sites/default/files/FreedomintheWorld2018COMPLETEBOOK.pdf>

7 Tek 2000. godine odlukom Ustavnog suda su Bošnjaci, Srbi i Hrvati postali konstitutivni narodi u oba entiteta, ali ta odluka nije u suštini promenila činjenicu da je BiH etnički duboko podeljeno društvo.

8 Na primer, pravo na borački dodatak ostvaruju samo oni koji su se borili „na pravoj strani“ u toku građanskog rata devedesetih (pripadnici Armije BiH i Hrvatskog vijeća obrane u FBiH, a pripadnici Vojske Republike Srpske u RS).

9 Politički predstavnici Srba se biraju u zajedničke institucije vlasti isključivo iz Republike Srpske, a Bošnjaci i Hrvati iz Federacije BiH. Tako su u neravnopravnom položaju na desetine hiljada ljudi koji žive u entitetu gde su u manjini.

10 Ovaj termin je prvi upotrebio Stepan Linc davne 1975. godine, ali je u širu upotrebu ušao devedesetih godina prošlog veka za opisivanje izraelskog društvenog uređenja koje funkcioniše kao demokratija, ali se državotvorni status priznaje samo jednoj naciji.

Srba i Hrvata oko donošenja najvažnijih političkih odluka. Nacionalne elite, de facto, imaju ekskluzivno pravo da tumače i štite nacionalne interese nacija iz kojih dolaze. One se menjaju u pogledu personalnog sastava, ali zadržavaju političku moć da tumače i štite nacionalne interese nacija koje predstavljaju.

Dominantna ideološka legitimacija kojom se političke elite služe u zaštiti nacionalnih interesa jeste nacionalizam, dok su ostale ideologije u političkom diskursu samo pomoćne (npr. liberalizam). U periodu od prvih višestranačkih izbora (1990. godine) do danas došlo je do smene političkih stranaka unutar nacionalnih elita (kod Hrvata HDZ i HDZ 1990, kod Srba SDS i SNSD, itd), ali vladavina nacionalnih stranaka i nacionalizam kao dominantna ideologija nikad nisu bili dovedeni u pitanje. Iako je bilo pokušaja stvaranja multietničkih ili građanskih partija koje bi stvorile alternativne mehanizme političkog odlučivanja, oni su završavali neuspelom – ili su imale nedovoljnu podršku birača, pa su ulazile u koalicije sa nacionalnim strankama (npr. Lagumdžijina Socijaldemokratska partija) ili su vodile politiku koja je zagovarala „građansku opciju“ (jedinstvenu i nedeljivu BiH), što je kod velikog dela građana srpske i hrvatske nacionalnosti stvorilo percepciju da se radi o strankama koje se otvoreno ili prikriveno zalažu za interese samo jedne nacije (npr. Silajdžićeva Stranka za BiH, Komšićeva Demokratska fronta). Tako se nacionalizam pojavljuje kao dominantna politička ideologija koja je omogućila najpre dolazak, a onda i dugoročni opstanak na vlasti političkih elita koje zastupaju nacionalne interese.

Političke elite su svesne problema nacionalizma i nemogućnosti suštinske demokratizacije zemlje u okolnostima raširenog nacionalizma, ali ga se uprkos tome teško odriču. Istina, postoje političari koji ga deklarativno odbacuju, ali su veoma retki oni koji su spremni da se aktivno bore protiv nacionalizma. Razlog za to nije iracionalna odbojnost prema pripadnicima drugih nacija, nego to što je nacionalizam moćno sredstvo u političkoj borbi i mobilizaciji pripadnika vlastite nacije. Tako je bilo od uspostavljanja političkog pluralizma i prvih višestranačkih izbora do današnjih dana. Stiče se utisak da su „nacionalna pitanja“ uvek u prvom planu ili, što je još tragičnije, da su svi ostali problemi u društvu (nizak životni standard građana, spor privredni oporavak, narušeno međunacionalno poverenje, itd) podređeni njihovom rešavanju. S obzirom da se radi o izrazito protivrečnim ciljevima nacionalnih elita u Bosni i Hercegovini, državu konstantno pogađaju političke krize. Još uvek nema političke volje, niti jasne vizije kako da se takvo stanje prevaziđe. Verovatno i danas važi konstatacija izrečena pre više od jedne decenije da se „od prestanka ratnih sukoba praktično nije odmaklo ni za korak u regulaciji bilo kojeg oblika društvenih odnosa“ (Lazić, 2005: 59).

Iz navedenog je očigledno da postoji strukturalna prepreka za prelazak iz „formalne“ u tzv. „efektivnu demokratiju“, koja podrazumeva visok nivo rasne, etničke i religijske tolerancije, visok nivo poštovanja prava manjinskih grupa (homoseksualaca, stranaca, marginalnih grupa), socijalno osetljivih grupa (žena i dece), visok nivo poverenja građana jednih u druge i tsl. (up. Inglehart and Welzel, 2007; Šijaković, Petrović i Kovačević, 2016; Pantić, 1998).

Da bismo mogli govoriti o nacionalizmu danas moramo se osvrnuti na period postojanja socijalističke Jugoslavije i istaknuti nekoliko važnih istorijskih i strukturalnih činilaca iz tog perioda koji su bitni za genezu pojave koju istražujemo¹¹.

Socijalistička Jugoslavija je bila zasnovana kao zajednica „ravnopravnih naroda i narodnosti“. Krvavi međunacionalni sukobi u toku Drugog svetskog rata su ostavili dubok trag u kolektivnom sećanju najbrojnijih nacija (Srba i Hrvata), ali su nadnacionalna ideologija „bratstva i jedinstva“, brz posleratni privredni oporavak i rast životnog standarda (do sredine sedamdesetih) uspevali da potisnu međunacionalne netrepeljivosti iz Drugog svetskog rata. Jugoslavija je u to vreme bila prosperitetnija od većine drugih socijalističkih država u Evropi. U njoj se živelo bolje i slobodnije, što je ulivalo nadu u svetlu budućnost.

Uprkos naporima komunističke vlasti da se društvo čvršće integriše na osnovama nadnacionalne ideologije „bratstva i jedinstva“, jugoslovenski identitet se nije uspeo izgraditi (Slobodan Jovanović; navedeno prema Golubović, Kuzmanović i Vasović, 1995). Dolaskom nove garniture komunističke elite na vlast šezdesetih godina od tog cilja se i de facto odustalo (Sekulić, 2014: 83). U pogledu etničkog identiteta, velika većina stanovništva su se izjašnjavali kao pripadnici svoje nacije, a tek mali deo građana kao Jugosloveni. U najboljim godinama, njihov udeo je na nivou države bio 5,5%, a između 1981. i 1991. je pao na samo 3% (ibid: 87). To su uglavnom bili politički funkcioneri i privredni rukovodioci, pripadnici nacionalnih manjina (Srbi u Hrvatskoj, Hrvati u Srbiji, itd), pripadnici mlađih generacija, gradsko stanovništvo, a najviše oni koji su poreklom iz etnički mešoviti brakova (ibid: 86)¹².

U socijalističkoj Jugoslaviji je stalno bio prisutan latentni, a ponekad i otvoreni nacionalizam (Lazić, 2005). S vremena na vreme su se dešavali nacionalistički ispadi (kao na primer „Hrvatsko proljeće“), ali je komunistički režim uspevao da se izbori sa pokušajima političke destabilizacije. Zahvaljujući tome, nacionalizam se nije dublje ukorenio u masama. Kad su u pitanju mladi ljudi, istraživanja pokazuju da samo 10–15% mladih u periodu socijalizma iskazuju etnocentrizam, nacionalizam ili etničku distancu prema pripadnicima drugih nacija u Jugoslaviji (Mojić, 2012: 69). Iako je nacionalizam na vreme prepoznat kao potencijalna opasnost u višenacionalnoj zemlji, iskorenjivanje nacionalizma se nije vršilo putem demokratizacije (suočavanjem sa prošlošću i zločinima vlastite nacije u Drugom svetskom ratu¹³, prosvećivanjem stanovništva,

11 Ovde ćemo dati samo nekoliko opštih napomena jer bi iznošenje detaljnije argumentacije zahtevalo znatno više prostora.

12 S obzirom na današnje prilike, broj mešoviti brakova je bio impozantan. U periodu od 1950. do 1981. broj sklopljenih mešoviti brakova je porastao sa 15.000 na 23.000 godišnje, što ukupno iznosi 520.000 bračnih parova. Mešoviti brakovi su se najviše sklapali u etnički mešovitim sredinama, Bosni i Hercegovini i Vojvodini, a najmanje u Sloveniji i užoj Srbiji (Petrović, 1985).

13 Službena politika suočavanja sa zločinima počinjenim u Drugom svetskom ratu se dominantno bazirala na antifašizmu (zločinima fašista i „domaćih izdajnika“) bez ukazivanja na njihov verski ili nacionalni karakter. Krajem osamdesetih godina nacionalisti sve češće zahtevaju suočavanje sa zločinima, ali onim koji su počinjeni nad vlastitom nacijom. Srbi ističu Jasenovac, a Hrvati

otvaranjem međunacionalnog dijaloga, promovisanjem tolerancije, itd) nego progonima, zatvaranjem i drugim vrstama represivnih mera¹⁴. Nacionalizam se na taj način nije mogao potisnuti, niti iskoreniti. To i jeste jedan od razloga zašto je krajem osamdesetih godina tako lako „isplivao“ i bio masovno prihvaćen (up. Kuljić, 2002; Hilsberg, 2000).

Ipak, to nije jedini razlog koji je doveo do toga da stanovništvo u kratkom roku i u masovnijem obimu odbaci međunacionalnu toleranciju i prihvati ekstremni nacionalizam. Jugoslavija je osamdesetih godina zapala u ozbiljnu privrednu, političku i ideološku krizu (Golubović, 1988). Proizvodnja i životni standard građana su konstantno opadali, a spoljni dug je rastao usled zaduživanja u inostranstvu, kojim su se pokrivali privredni gubici i potrošnja stanovništva (Antonić, 2000). U situaciji straha i egzistencijalne nesigurnosti nacionalističke ideje i populistički pokreti su postali primamljivi širokim narodnim masama (Lazić, 2005). Socijalizam je i na globalnom planu gubio ideološku bitku sa kapitalizmom. Nakon najave liberalizacije od strane Gorbačova („Perestrojka“) i popuštanja „gvozdene zavese“, bilo je očigledno da se socijalizmu bližio kraj. U takvoj situaciji, vladajuće republičke elite su, menjajući ideološki kurs, nastojale da se pomoću nacionalističke mobilizacije održe na vlasti u periodu nakon propasti socijalizma, što im je dobrim delom uspelo tokom devedesetih godina (Lazić 1994; Lazić ur. 1994; Lazić, 2000). Iako je nacionalizam indukovao od strane vladajućih elita, postojala je spremnost da se takva ideološka matrica masovnije prihvati, ali i duboko „ukoreni“, najviše kod autoritarnih slojeva (Lazić, 1994). Olakšavajuću okolnost je činilo to što komunistička i nacionalistička ideologija (u antiliberalnoj varijanti) imaju niz dodirnih tačaka – antiindividualizam, kolektivizam, nemogućnost autonomnog delovanja širokih društvenih slojeva, presudna uloga vođe za sudbinu zajednice, nude se različita „mesijanska rešenja“, odbacivanje „drugog“ i neprijateljstvo prema „drugima“, itd (Zwick; prema Golubović, Kuzmanović i Vasović 1995: 143, 145; takođe videti Sekulić, 2014: 138–139; Lazić, 2005: 24).

Cilj istraživanja je da se utvrdi raširenost i intenzitet nacionalizma u 2012. godini, skoro dve decenije nakon završetka građanskog rata. Za ispitanike smo uzeli mlade ljude koji su socijalizovani u periodu „izgradnje mira“, zbog čega pretpostavljamo da su manje „inficirani“ nacionalizmom od generacija koje su direktno učestvovali u ratu ili bili svedoci ratnih dešavanja¹⁵. Ako su mladi

---

Blajburg. Pozitivan primer suočavanja sa prošlošću je debata koja se vodila osamdesetih godina prošlog veka u Nemačkoj (*Historikerstreit*), a u kojoj su levičari i liberalna inteligencija prihvatili „teret prošlosti“ i bezrezervno osudili zločine nacista u Drugom svetskom ratu. To je, dakako, bolji zalog za budućnost društva od stvaranja slike, ili bolje rečeno iluzije, da je vlastita nacija žrtva, a da su zločine uvek činili drugi. Međutim, i u nemačkom društvu, koje je bilo spremnije za racionalno sagledavanje prošlosti, taj proces je teкао sporo i uz dosta otpora konzervativnih snaga koji su zagovarali „raskid sa prošlošću“, „skidanje hipoteke nacizma“ i tsl.

14 Po broju političkih zatvorenika sredinom sedamdesetih godina (oko 4000) ispred Jugoslavije su bili samo SSSR i Albanija (Radelić 2006: 552). O broju onih koji su proganjani zbog nacionalizma nemamo podatke.

15 Najstariji ispitanici su, u vreme kad je počeo rat u BiH, imali svega devet godina (8,6% uzorka), a 18% ispitanika su rođeni u toku rata. U trenutku anketiranja ispitanici su imali od 18 do 29 godina.

„budućnost društva“, onda nivo nacionalizma kod njih može biti indikator budućih međuetničkih odnosa u društvu.

Drugi cilj je da se stavovi o nacionalizmu iz 2012. godine uporede sa identičnim stavovima iz 1989. godine kad je izvršeno poslednje veliko jugoslovensko istraživanje vrednosti (*Društvena struktura i kvaliteta života*). U tu svrhu smo ekstrahovali uzorak mladih iz BiH starosti od 18 do 29 godina.

Treći cilj je utvrditi determinante prihvatanja nacionalizma, u 1989. i 2012. godini.

Teorijski okvir istraživanja

Jedan od najuticajnijih istraživača nacionalizma, Ernest Gellner (Gellner, 1983: 1), smatra da se nacionalizam ogleda u političkom zahtevu da se poklapaju političke i etničke granice, odnosno da svi pripadnici jedne nacije žive u istoj državi. Međutim, u praksi je teško postići da svi pripadnici jedne etničke grupe žive u istoj državi, dok s druge strane nije moguće isključiti pripadnike drugih etničkih grupa koji žive na istoj teritoriji. Najčešće nije moguće postići nijedan od ova dva zahteva i u tome leži osnovni problem sa nacionalizmom.

Osnovne ideje na kojima počiva nacionalistička ideologija su sledeće: svet je prevashodno podeljen na nacije, nacija je najpoželjniji oblik političke organizacije, politički suverenitet pripada naciji, pripadnost naciji je jedan od najsnažnijih identiteta svakog pojedinca, nacija nije samo politička nego i kulturna zajednica i tsl.

Do sada su se iskristalisala dva suprotna shvatanja nacije iz kojih proizilaze i različiti pogledi na nacionalizam i njegovu ulogu u društvu. Prvo je shvatanje nacije kao kulturne, a drugo kao političke zajednice. Prema prvom shvatanju, pripadnici jedne nacije dele zajedničku kulturu, jezik, običaje, poreklo i istorijsko iskustvo, što razvija osećanje bliskosti i čini osnovu solidarnosti između pripadnika nacije. Iz ovog shvatanja proizilazi da pojedinci koji nemaju odgovarajuće etničko poreklo ne mogu pripadati nekoj naciji. Drugo, političko shvatanje, je inkluzivno jer naciju čine pojedinci koji imaju zajedničko državljanstvo, nezavisno od porekla ili etničke pripadnosti. Pojedinaac stiče državljanstvo rođenjem u određenoj državi ili naturalizovanjem, tj. sopstvenim izborom da pripada određenoj političkoj zajednici¹⁶. Po ovom shvatanju, nacija se izjednačava sa državljanstvom, a pojedinci mogu menjati nacionalnu pripadnost tako što menjaju državljanstvo.

Između ova dva shvatanja nacije postoji nepremostiv jaz koji se ogleda u nastanku i razvoju dve vrste nacionalizama – etničkog i političkog. Nacionalizam kao negativna društvena pojava, koja se ogleda u netoleranciji, mržnji, neretko i nasilju prema pripadnicima drugih nacija, se najčešće povezuje sa etničkim

---

16 U novijim raspravama se osporava “mogućnost izbora” da se dobije strano državljanstvo i pripada određenoj naciji, što se, s druge strane, pravda ne političkim nego ekonomskim razlozima (nedostatak dovoljnog broja radnih mesta, nedostatak sredstava za smeštaj većeg broja doseljenika, itd).

shvatanjem nacije, dok se političko shvatanje najčešće povezuje sa „pozitivnim nacionalizmom“ (patriotizmom), koji je usmeren prema poštovanju države i njenih simbola, a ne neke konkretne nacije. Politički nacionalizam ne isključuje nikoga ko prihvata egalitarničko načelo demokratskih društava, bez obzira na etničke, jezičke, verske, rasne, ideološke ili druge razlike. Naprotiv, cilj je ujediniti pripadnike određene zajednice na osnovu njihovog (demokratskog) političkog identiteta (Lakoff, 2000: 58, 62). Nasuprot tome, etnički nacionalizam u svom ekstremnom obliku može izražavati netrepeljivost, ksenofobiju i rasizam što je suprotno demokratiji. Dovoljno se setiti banalnog primera nacističke Nemačke iz tridesetih godina prošlog veka, ali i drugih sličnih režima koji su nastali u Evropi u Drugom svetskom ratu. Konačno, tragične posledice delovanja etničkog nacionalizma smo mogli videti u sukobima na tlu bivše Jugoslavije. Premda izgleda da su ova dva nacionalizma strogo odvojena i nespojiva, u praksi su isprepleteni, sa mnogo različitih varijeteta i prelaznih oblika (Jovanović, 2012: 103). Čak i kad je u pitanju nastanak američke nacije koja se smatra tipičnim primerom političke zajednice koja je daleko odmakla u pogledu visokih standarda u poštovanju građanskih i ljudskih prava. Danas američku naciju čini više od stotinu različitih etničkih grupa. Međutim, u početku se princip građanstva odnosio samo na određene potomke evropskih imigranata (belce protestante), dok su crnci, domoroci, afrikanci, katolici i neke druge grupe tek kasnije stekli to pravo. Slični primeri se mogu zabeležiti i u naše vreme. Na primer, zabranu nošenja burki u Francuskoj ili neprijateljski stav od strane ultradesničarskih pokreta u Nemačkoj doseljenici doživljavaju kao ispoljavanje etničke netolerancije. Očigledno da je uspostavljanje društva zasnovanog na liberalno-demokratskim principima dugotrajan proces za koji je potrebno ne samo opredeljenje njegovih pripadnika da žele živeti u okviru iste političke zajednice slobodni i jednaki sa svim drugim pripadnicima društva, nego i ispunjenje određenih društvenih i kulturnih preduslova (visok nivo liberalne političke kulture, visok nivo tolerancije, razvijenu građansku svest i civilno društvo, prihvatanje liberalnih ideja, itd) kako bi politički princip u konstituisanju nacije prevagnuo nad etničkim. U onoj meri u kojoj navedeni preduslovi nisu ispunjeni susrećemo se sa delovanjem etničkog nacionalizma (Nodia, 2015: 147–165). Što je njegovo prisustvo veće, odbacivanje liberalno-demokratskih načela je приметnije.

Kao teorijski okvir za posmatranje nacionalizma će nam poslužiti Inghartova revizionistička teorija modernizacije. Ova teorija se bavi kulturnim i vrednosnim promenama koje nastaju usled modernizacije društva. Jedna od ključnih dimenzija procesa modernizacije je industrijalizacija, zasnovana na naučno-tehnološkom razvoju. Ona donosi ekonomski rast, a određeni nivo ekonomske razvijenosti vodi ka uspostavljanju demokratskog poretka (tamo gde ga nije bilo), odnosno do njegovog jačanja u demokratskim društvima (Inglehart and Welzel, 2007). Jedan od važnih indikatora demokratizacije društva jeste porast tolerancije. Tolerancija nije samo jedna od temeljnih vrednosti modernog demokratskog društva, nego je teško i zamisliti neko demokratsko društvo koje ne počiva na toleranciji prema različitim rasnim, etničkim, religijskim, polnim, seksualnim i drugim grupama. Najkraće rečeno, suština modernog društva je u poštivanju različitosti (Zeman, 2004).

Imajući u vidu Inghartove stavove, ali još više ograničenost empirijskih podataka koji su prikupljeni u istraživanjima iz 1989. i 2012. godine, modernizaciju društva ćemo pratiti preko rasta/opadanja nacionalizma kao jednog od pojavnih oblika međuetničke ne/tolerancije. Ukoliko rezultati istraživanja ukažu na prisustvo etničkog nacionalizma, to znači da dalja demokratizacija društva može biti dovedena u pitanje. S druge strane, ukoliko se pokaže da nacionalistička orijentacija nije dominantna i da su građani povratili poljuljano međunacionalno poverenje, to znači da je Bosna i Hercegovina „na dobrom putu“ da jednog dana postane istinski demokratsko društvo. Ipak, treba imati u vidu da je to dugotrajan proces koji se ne dešava „preko noći“.

Hipoteze

Socijalistički poredak je u pogledu dominantnih vrednosti predstavljao mešavinu vrednosti karakterističnih za tradicionalna i moderna društva. S jedne strane, pokrenuti su modernizacijski procesi (elektrifikacija, industrijalizacija, urbanizacija, rast obrazovanog nivoa stanovništva, uzlazna socijalna mobilnost, itd.; up. Antić, 2004: 19–37) koji su „prodrnali“ tradicionalni sistem vrednosti i pospešili širenje vrednosti karakterističnih za moderna društva – sekularizam, rodnu ravnopravnost (putem kampanje većeg zapošljavanja žena), međuetničku toleranciju, itd. S druge strane, zakasnela i nepotpuna modernizacija (bez demokratije i tržišne ekonomije) i opstanak vrednosti koje su u mnogim elementima suprotne onima u modernim društvima (anti-individualizam, egalitarizam, autarhičnost i okrenutost „vlastitom putu razvoja“, usmerenost na potrošnju i raspodelu, a ne na proizvodnju i akumulaciju, antipreduzetništvo, itd) su doprineli opstanku tradicionalizma u Jugoslaviji (Lazić, ur. 1994; Lazić i Cvejić, 2004; Lazić, 2005; 2011: 206; 2011a; Županov, 1970). Različita istraživanja vrednosti iz perioda socijalizma ukazuju na raširenost nekonzistentne mešavine različitih vrednosti: patrijarhalizma, autoritarne svesti, kolektivizma, egalitarizma, solidarizma, ali i „samoupravne svesti“ (Pantić; navedeno prema Lazić i Cvejić, 2004: 59).

Rasprostranjena tradicionalna kultura je pogodovala opstajanju autoritarne svesti, pri čemu mladi nisu bili izuzetak (Rot i Havelka, 1973). Ipak, autoritarna svest nije ugrožavala međunacionalne odnose. U Jugoslaviji je dominirala etnička tolerancija. O tome postoji obilje istraživačkih podataka (detaljnije o tome videti: Hodžić, 2008; Sekulić, 2014; Gredelj, 1994; Pantić, 1990, itd). Tolerancija je posebno bila izražena u etnički mešovitim sredinama. Bosna i Hercegovina je, prema podacima iz istraživanja *Društvena struktura i kvaliteta života* iz 1989. godine bila u samom vrhu po pitanju etničke tolerancije (Lazić, 2005: 50). Pretpostavljamo da će se to pokazati i u populaciji mladih u BiH, odnosno da se oni u tom pogledu nisu razlikovali od opšte populacije. Više je razloga za to. Prvo, ideologija „bratstva i jedinstva“ je duboko prožimala sve društvene slojeve i sve generacijske skupine, od najstarijih (koji su bili duboko prožeti antifašističkom svešću) do onih najmlađih („Titovih pionira“). Drugo, u periodu socijalizma se negovao kult porodice kao „osnovne ćelije društva“ što je omogućilo ukorenjivanje „porodičnih vrednosti“ kod mladih generacija (Mitrović, 2005). Treće, u uzorku se našao veliki udeo mladih iz glavnog grada (25,9%) (ali i iz drugih gradova), koji je, u to vreme, bio prepoznatljiv po multietničkom sastavu stanovništva.

Period raspada zemlje i izbijanja građanskih ratova, najpre u Sloveniji, a zatim u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, se pamte kao jedan od najtežih perioda u istoriji naroda koji žive na ovim prostorima. Taj period se prepoznaje kao period „razaranja društva“, kada dolazi do razgrađivanja bitnih svojstava društva kao uređene ljudske zajednice koja se ogleda u nizu procesa (Bolčić, 1994: 141–147; Lazić, ur. 1994). Na vrednosnom planu je došlo do retradicionalizacije društva, koja se ispoljava u oživljavanju religioznosti i ekstremnog nacionalizma. To se dešavalo i u drugim postsocijalističkim zemljama u Evropi, ali je karakter tih procesa bio drugačiji. Nacionalizam je bio u funkciji ideološke razgradnje socijalizma, demokratizacije i izgradnje novog društvenog poretka (liberalnog kapitalizma), a u nekim zemljama je imao izražen antisovjetski karakter (kao na primer u Estoniji). Drugim rečima, imao je pozitivnu ulogu jer je podsticao društvene reforme. Suprotno tome, na području bivše Jugoslavije je imao destruktivnu ulogu: s jedne strane je blokirao društvene reforme, a s druge podsticao etničke sukobe (Golubović, 1995a; Bolčić, 1994). Jedan od istraživača tranzicije smatra da se devedesete godine mogu smatrati periodom „nacionalizacije postjugoslovenskih društava“, (pre svega Srbije, Hrvatske i BiH – podvukao A. J): *nacija se postavlja iznad društva, a društvo postaje svojina nacije; potrebe i interesi ljudi, čak i njihovi životi, su podređeni interesima nacije; društveni prostor se tretira kao nacionalni prostor; društvo se primarno strukturise po nacionalnoj pripadnosti, a moćni pojedinci postaju oni koji rade za dobrobit nacije* (Bolčić, 2002: 27; Bolčić, 2013: 112–122). U takvoj situaciji gotovo sve društvene snage i resursi, neophodni za opstanak i normalno funkcionisanje društva, bivaju podređeni „nacionalnim interesima“ i služe „rešavanju nacionalnih pitanja“. Na žalost, ne raspoložemo empirijskim podacima o nivou nacionalizma u Bosni i Hercegovini iz ovog perioda, ali pretpostavljamo da je u vreme građanskog rata bio na vrhuncu. Jedno od značajnijih istraživanja vrednosti iz prve polovine devedesetih u Srbiji pokazuje da je u toj zemlji bila prisutna vrednosna konfuzija koja se ogleda u istovremenom prisustvu više suprotstavljenih vrednosnih obrazaca: socijalističkog (kolektivizam i „samoupravna svest“); tradicionalnog i autoritarnog; nacionalističkog; ali i liberalnog. U toj vrednosnoj mešavini najrasprostranjenije su bile tradicionalne vrednosti koje prihvata više od polovine odraslog stanovništva (Gredelj, 1994; slično tome videti Golubović, Kuzmanović i Vasović, 1995). Po pitanju rasprostranjenosti tradicionalnih vrednosti (patrijarhalizma i autoritarizma), slična situacija je bila i u Hrvatskoj sredinom devedesetih (Maldini, 2005; Sekulić, 2014).

Period nakon završetka građanskog rata je bio obeležen „odblokiranom“ i ubrzanom društvenom transformacijom BiH, Srbije i Hrvatske, no ipak zakasnelom u odnosu na većinu drugih postsocijalističkih zemalja u Evropi¹⁷. U Srbiji (u 2003.) i Hrvatskoj (u 2010.) je došlo do opadanja patrijarhalizma i autoritarnosti (npr. Lazić i Cvejić, 2004; Sekulić, 2014), ali ne i do pada nacionalizma i religioznosti. To bi mogao biti nagoveštaj da se slična situacija može očekivati i u Bosni i Hercegovini. Međutim, s obzirom da naša očekivanja nisu jednoznačna, poći

17 Pokazalo se da su početne prednosti koje su zemlje Centralne Evrope stekle tako što su ranije započele transformacijske procese (još u prvoj polovini devedesetih) nenadoknadive u kratkom vremenskom periodu, što je postalo vidljivije nakon njihovog ulaska u EU 2004. odnosno 2007. godine, kada je njihov razvoj dodatno intenziviran.

ćemo od suprotstavljenih hipoteza. Bosanskohercegovačko društvo je i nakon rata duboko etnički podeljeno, sa stalnom latentnom opasnošću od izbivanja etničkih sukoba usled pokušaja unitarizacije države (odnosno ukidanja Republike Srpske), s jedne strane, i pokušaja njenog otcepljenja od BiH (i priključenja Srbiji), s druge strane. Takođe, postoje jednako snažne tendencije etničke homogenizacije Hrvata u okviru tzv. Herceg-Bosne i njenog pripajanja susednoj Hrvatskoj (mada se vešto izbegavaju u službenom političkom govoru). Stoga se može očekivati značajna međuetnička napetost i prisustvo nacionalizma kod pripadnika sve tri nacije u Bosni i Hercegovini, bez obzira što se radi o ispitanicima koji su odrastali u posleratnom periodu. Podela vlasti „po etničkom ključu“, etnička segregacija i nedovoljni međusobni kontakti mladih različite nacionalnosti, odvojeni obrazovni sistemi za učenike srpske, hrvatske i bošnjačke nacionalnosti, negativni etnički stereotipi (Turjačanin, 2004), mogu dovesti do jačanja nacionalističkih stavova kod mladih. Suprotna pretpostavka je da su mlade generacije koje su živele u periodu „izgradnje mira“ socijalizovane u normalnijim uslovima i da nisu opterećene nacionalizmom. To je period obnove razrušene zemlje, ekonomskog oporavka i uspostavljanja međuetničkog poverenja.

Kad su u pitanju mehanizmi nastanka i širenja nacionalizma naša je hipoteza da se nacionalističke ideje stvaraju i artikulišu u višim društvenim slojevima (prvenstveno od strane elite i nacionalistički orijentisane inteligencije), ali da je za njegov dugoročni opstanak potrebno masovnije prihvatanje od strane širih slojeva društva. Tu prvenstveno mislimo na niže društvene slojeve (porodice radnika i poljoprivrednika), slabije obrazovane i one koji žive u ruralnim sredinama, koji su skloniji autoritarnom ponašanju i odbacivanju onih koji su „drugačiji od njih“ u pogledu religijske i etničke pripadnosti, kulturnih navika, itd (up. Janković 2016a; Lazić, Cvejić, 2004). Kod ispitanika koji potiču iz jednonacionalnih brakova očekujemo veće ispoljavanje nacionalizma u odnosu na one iz etnički mešovitih brakova. Takođe, očekujemo da nacionalizam bude povezan sa religioznošću ispitanika, u smislu da su religiozniji ispitanici skloniji prihvatanju nacionalističkih stavova.

Operacionalizacija

Pre iznošenja modela klasno-slojne strukture koji ćemo koristiti u istraživanju definisaćemo pojam klase. Klase su društvene grupe koje se međusobno razlikuju po svojoj ulozi u reprodukciji postojećeg sistema društvenih odnosa zbog čega zauzimaju različite pozicije u strukturi društva, a iznutra su sastavljene od pojedinaca koji žive u sličnim životnim uslovima. Razlike između klasa se svode na razlike u posedovanju i kontroli različitih društvenih resursa (ekonomskih, kulturnih i organizacionih), što odnose između klasa čini potencijalno konfliktnim (Lazic and Cvejić 2007: 62; Lazić, 2011: 18–53; Lazić i Pešić, 2013: 282).

U istraživanju smo koristili sedmoklasni model društvene strukture sa sledećim klasama: 1 – direktori, političari, krupni i srednji preduzetnici; 2 – stručnjaci i niži rukovodioci; 3 – sitni preduzetnici, samozaposleni i sl; 4 – službenici, tehničari i sl; 5 – KV i VKV radnici; 6 – NK i PKV radnici; 7 –

poljoprivrednici (detaljniju shemu videti u: Lazić, 2011). Klasna pripadnost je operacionalizovana pomoću radnog mjesta i obrazovanja ispitanika, u slučajevima kad su ispitanici bili zaposleni. U slučajevima gde ispitanici nisu radno aktivni, pripisan je klasni položaj očeva (ako nisu u braku), odnosno klasni položaj supružnika (ako su u braku).

Nacionalizam smo operacionalizovali pomoću sledećih stavki koje zajedno čine skalu nacionalizma: *Nacionalno mješoviti brakovi moraju biti nestabilniji nego drugi brakovi; Čovjek se može osjećati sasvim sigurnim samo kada živi u sredini gdje je većina pripadnika njegove nacije; Među nacijama se može ostvariti saradnja, ali ne i potpuno povjerenje; Svaka nacija mora da ima vlastitu državu.*

Analizom pouzdanosti je utvrđeno da skala iz 1989. godine ima alfa koeficijent 0,517¹⁸, dok skala iz 2012. godine ima dosta viši koeficijent koji iznosi 0,727, što upućuje na veću konzistentnost stavova u pogledu prihvatanja nacionalizma.

Faktorskom analizom (metod ekstrakcije: analiza glavnih komponenti, rotacija faktora: *direct oblimin*) je utvrđeno da se skala nacionalizma iz 1989. godine sastoji iz jednog faktora pomoću koga je moguće objasniti 43,08% varijanse, a latentni koren iznosi 1,723. Skala iz 2012. se takođe sastoji iz jednog faktora pomoću kojeg se može objasniti 55,19% varijanse, a latentni koren iznosi 2,208.

Podaci o uzorcima iz 1989. i 2012. godine

Ono po čemu su ova dva uzorka u potpunosti uporedivi su veličine uzoraka (559 ispitanika u 1989. i 553 u 2012. godini) i starost ispitanika (18–29 godina). Ostali parametri uzoraka su manje ili više različiti što nam ostavlja prostor samo za uslovno poređenje. Napomenućemo da su podatke iz 1989. mogli koristiti u ograničenom obimu. Istraživanje je sprovedeno na teritoriji SFRJ, pri čemu je za svaku republiku i pokrajinu formiran poseban poduzorak. Uzorak iz 2012. je realizovan za potrebe istraživanja *Vrednosne orijentacije i odnos prema društvenim promenama* na teritoriji četiri opštine dobojske regije koje su nastale etničkim pregrupisavanjem lokalnog (najvećim delom dobojskog) stanovništva u toku rata i neposredno nakon dejtonskog primirja. Premda se radi o relativno maloj teritoriji na kojoj je u vreme anketiranja (leto i jesen 2012. godine) živelo nešto više od 100 hiljada stanovnika, dobojska regija je jedna od retkih mikro-sredina koja podseća na predratnu BiH s obzirom da tu žive pripadnici sve tri nacije (u tri enklave gde je u svakoj od njih većinsko stanovništvo iz jedne etničke grupe). Od četiri opštine dobojske regije, jedna je sa većinskim srpskim stanovništvom (opština Doboj u Republici Srpskoj), dve su sa većinskim bošnjačkim stanovništvom (opštine Doboj Istok i Doboj Jug), a jedna sa većinskim hrvatskim stanovništvom (opština Usora). Stoga se dobojska regija može, uslovno rečeno, smatrati multietničkom regijom kao što je to bila BiH pre poslednjeg rata, zbog čega smatramo da je opravdano porediti ova dva uzorka. Detaljnija struktura uzoraka je data u tabeli.

18 Takođe, niske Kronbah alfa koeficijente su dobili Sekulić (0,639) i Pešićeva (0,553) primenjujući identičnu skalu nad podacima koji su prikupljeni 1989. godine u Hrvatskoj i Srbiji (Sekulić, 2014; Pešić, 2011).

Tabela 1: Struktura uzoraka iz 1989. i 2012. godine

Obeležje	Modaliteti	1989. g.	Modaliteti	2012. g.
Pol	Muški	63,3	Muški	55,0
	Ženski	36,7	Ženski	43,8
			Nepoznato	1,3
Starost	18–21g	16,6	18–21g	36,0
	22–25g	33,8	22–25g	34,4
	26–29g	49,6	26–29g	29,3
			Nepoznato	0,4
Mesto stanovanja	Selo	27,7	Selo	50,3
	Seoski lokalni centar	8,2	Prigradsko naselje	14,5
	Opštinski centar	17,2	Grad – šire područje	8,7
	Regionalni centar	15,4	Grad – uže područje	25,0
	Makroreg. centar	5,5	Nepoznato	1,6
	Glavni grad	25,9		
Obrazovanje	Osnovna škola	12,2	Osnovna škola	3,8
	Srednja trogodišnja	36,1	Srednja trogodišnja	26,0
	Srednja četvorogodišnja	37,2	Srednja četvorogodišnja	18,4
	Fakultet ili viša škola	14,5	Fakultet ili viša škola	20,0
			Nepoznato ¹⁹	31,6
Klasno-slojna pripadnost	Viša klasa	4,1	Viša klasa	4,0
	Srednja (stručnjaci i rukovodioci)	9,7	Srednja (stručnjaci i rukov.)	15,7
	Srednja – preduzetnici	2,1	Srednja – preduzetnici	3,6
	Posredna	17,9	Posredna	30,4
	Viša radnička	44,9	Viša radnička	30,2
	Niža radnička	12,2	Niža radnička	6,9
	Poljoprivrednici	5,0	Poljoprivrednici	2,5
	Nepoznato	4,1	Nepoznato	6,7
Nacionalnost	Muslimani	45,3	Bošnjaci	28,6
	Srbi	20,0	Srbi	64,4
	Hrvati	14,3	Hrvati	6,9
	Jugoslaveni	19,7	Nepoznato	0,2
	Nepoznato	0,7		
Poreklo iz etnički mešovitog braka	Da	6,1	Da	2,7
	Ne	86,4	Ne	94,0
	Oba roditelja Jugoslaveni	5,7	Nepoznato	3,3
	Nepoznato	1,8		
Religioznost	Religiozni	25,2	Religiozni	84,1
	Ravnodušni	17,5	Ravnodušni	9,6
	Nereligiozni	57,1	Nereligiozni	5,4
	Nepoznato	0,2	Nepoznato	0,9

Uzorak iz 1989. je kvotni, dizajniran za svaku republiku kao poseban poduzorak (poduzorak za Bosnu i Hercegovinu je brojao skoro 3000 ispitanika), a osnovu za kvote su činile klase koje su operacionalizovane na osnovu radnih mesta

¹⁹ Ovako veliki procenat proizilazi zbog toga što se podaci odnose samo na ispitanike koji su okončali svoje školovanje.

ispitanika²⁰. Uzorak je obuhvatao zaposlene i nezaposlene, ali su bili isključeni učenici, studenti, zaposleni u privatnom sektoru, domaćice i izdržavana lica.

Uzorak iz 2012. je stratifikovani višestapni, sa stratumima proporcionalnim veličini. Stratifikacija je izvršena na osnovu dva kriterijuma, kombinovanjem socio-ekonomskog statusa (zaposleni, nezaposleni, studenti i učenici) i teritorijalne pripadnosti ispitanika (opštine Doboj, Doboj Istok, Doboj Jug i Usora). Iako su četiri stratumata zbog relativno male veličine uzorka ostali „prazni“, uzorak obuhvata 5–6% populacije mladih od 18 do 29 godina što ga čini prilično pouzdanim. Za razliku od prethodnog, ovaj uzorak obuhvata i izdržavanu populaciju mladih (učenike i studente), kao i zaposlene u privatnom sektoru.

Rezultati

Raširenost i intenzitet nacionalizma u 1989. i 2012. godini

Za analizu raširenosti i intenziteta nacionalizma u periodu socijalizma ćemo se poslužiti empirijskim podacima koji su prikupljeni u istraživanju *Društvena struktura i kvaliteta života* koje je izvedeno 1989. godine od strane Konzorcijuma Instituta društvenih nauka, gde se, između ostalog, istraživala rasprostranjenost nacionalizma u svim republikama i pokrajinama Jugoslavije. Podaci s kojima raspolažemo i koji su predstavljeni u tabeli su prikupljeni u tom istraživanju. Iz tabele 2 se jasno vidi da je krajem osamdesetih među mladima u Bosni i Hercegovini, u celini, ali i u svakoj pojedinačnoj klasi, nacionalizam bio neznatno rasprostranjen. Samo 6% mladih prihvataju nacionalističke stavove, a preko 80% njih odbacuje. To se vidi i iz prosečnog skora koji iznosi 1,89 (1 označava potpuno odbacivanje, a 5 potpuno prihvatanje nacionalističkih stavova).

Tabela 2: Nacionalizam – prosečni standardizovani faktorski skorovi, aritmetičke sredine i procenti (procenti se odnose na ispitanike koji u potpunosti ili delimično prihvataju nacionalizam)

Godina	Klase/slojevi							Ukupno
	1	2	3	4	5	6	7	
1989.	-0,253	-0,240	-0,394	-0,217	0,035	0,286	0,534	-0,003
2012.	-0,035	-0,213	-0,022	-0,082	0,153	0,053	0,436	-0,0004
1989.	1,60	1,64	1,56	1,70	1,94	2,14	2,30	1,89*
2012.	3,03	2,86	3,04	2,98	3,21	3,10	3,48	3,05*
1989.	4,3	5,6	/	1,0	6,4	8,8	17,9	6,0
2012.	45,4	26,8	40,0	34,3	47,3	42,1	69,3	39,4

Klase/slojevi: 1 – direktori, političari, krupni i srednji preduzetnici; 2 – stručnjaci i niži rukovodioci; 3 – sitni preduzetnici, samozaposleni i sl; 4 – službenici, tehničari i sl; 5 – KV i VKV radnici; 6 – NK i PKV radnici; 7 – poljoprivrednici;

*Skorovi od 1,00 do 2,00 označavaju izrazito odbacivanje nacionalizma, od 2,00 do 3,00 umereno odbacivanje nacionalizma, od 3,00 do 4,00 umereni nacionalizam, od 4,00 do 5,00 izraziti nacionalizam

20 Ovim se odstupilo od uobičajene prakse da se klase operacionalizuju na osnovu zanimanja ispitanika. Obrazloženje za ovakav postupak i njegova teorijska izvedba se mogu naći u: Lazić, 1987: 77–82.

Distribucija nacionalizma u klasno-slojnoj hijerarhiji društva u periodu pred raspad socijalizma je očekivana. Ona otkriva dve bitne činjenice: prvo, da nacionalizam prihvata veoma mali procenat mladih, bez obzira kojem sloju ili klasi pripadaju, (što je očekivano s obzirom da je Bosna i Hercegovina bila etnički najheterogenija republika u Jugoslaviji); drugo, da je nacionalizam najzastupljeniji u nižim slojevima društva. Analiza varijanse je pokazala da postoje razlike u stepenu prihvatanja nacionalizma u zavisnosti od klasno-slojne pripadnosti mladih ($F=5,038$; sig. 0,000), a post-hoc Tukijev test da je među pripadnicima vladajuće klase manji udeo nacionalista u odnosu na poljoprivrednike, ali i kod stručnjaka, nižih rukovodilaca, službenika i tehničara u odnosu na nižu radničku klasu i poljoprivrednike (na nivou značajnosti 0,05). Podaci iz tabele ukazuju da se može uspostaviti gotovo linearna povezanost u smislu da viši položaj u klasno-slojnoj hijerarhiji podrazumeva jače odbacivanje, a niži položaj jače prihvatanje nacionalizma (podsećamo da je u svim klasama dominantna orijentacija odbacivanje nacionalizma). Izuzetak u tom pogledu su privatni preduzetnici koji u periodu socijalizma najsnažnije odbacuju nacionalizam, iako bi se po socijalnom sastavu ove grupacije (uglavnom imaju skromno obrazovanje i seosko poreklo) moglo pretpostaviti upravo suprotno²¹. S obzirom da su privatni preduzetnici bili „vansistemska kategorija“ u socijalizmu, teško je objasniti ideološku bliskost „privatnika“ po pitanju odbacivanja nacionalizma sa vladajućim elitama i stručnjacima.

Ukoliko se fokusiramo na detaljniju analizu koja podrazumeva posmatranje pojedinačnih stavki kojima se meri nacionalizam, primećujemo da postoje razlike u konzistentnosti stavova ispitanika. Nacionalizam se više ispoljava kad se posmatraju međunacionalni odnosi na nivou kolektiviteta, a manje kad se posmatraju odnosi između pojedinaca²². To je verovatno posledica toga što su odnosi između kolektiviteta (nacija) apstraktni, više podložni uticaju etničkih stereotipa i predrasuda, dok su odnosi između pojedinaca (supružnika, članova porodice, itd) konkretni, prožeti emocijama i lišeni apstrakcije²³. Najmanje je slaganje ispitanika sa tvrdnjom „svaka nacija mora imati svoju državu“ (prosečan skor 1,39), što bi moglo značiti da su ispitanici svesni da bi pokušaj realizacije takve ideje u višenacionalnoj sredini nužno vodio narušavanju međuetničkih odnosa. Sličan zaključak bi se mogao odnositi i na stavku „čovjek se može osećati sasvim sigurnim samo kada živi u sredini gde je većina pripadnika njegove nacije“ (prosečan skor 1,47). Čak i kada bi živeli u nacionalno homogenim sredinama, u širem okruženju bi nužno bili okruženi pripadnicima drugih nacija, što upućuje na apsurdnost istrajavanja na ovakvom stavu.

21 Ovo može biti posledica nedovoljne zastupljenosti preduzetnika u uzorku.

22 Prosečan skor na stavci „među nacijama se može ostvariti saradnja ali ne i potpuno poverenje“ u uzorku mladih u BiH iznosi 2,81 dok za stavku „nacionalno mešoviti brakovi moraju biti nestabilniji od drugih“ iznosi 1,88.

23 Isti trend važi i za uzorak koji je realizovan na teritoriji Hrvatske. Videti Hodžić, 2008: 87.

Tabela 3: Pojedinačne stavke koje mere nacionalizam u 1989. i 2012. godini

Stavke	„Nacionalno mešoviti brakovi moraju biti nestabilniji nego drugi brakovi“		„Čovek se može osećati sigurnim samo kada živi u sredini gde je većina pripadnika njegove nacije“		„Među nacijama se može ostvariti saradnja, ali ne i potpuno poverenje“		„Svaka nacija mora da ima vlastitu državu“	
	1989.	2012.	1989.	2012.	1989.	2012.	1989.	2012.
Godina	1989.	2012.	1989.	2012.	1989.	2012.	1989.	2012.
Izraziti nacionalisti	10,0	6,1	3,9	20,1	21,5	22,1	3,9	20,8
Umereni nacionalisti	9,8	13,2	5,0	28,9	21,6	38,7	3,4	19,5
Neodlučni	5,4	25,5	5,5	17,9	10,0	17,5	5,5	23,5
Umereni nenacionalisti	7,3	29,1	5,2	18,8	10,4	11,4	2,0	15,2
Izraziti nenacionalisti	67,4	25,5	80,3	14,1	36,5	9,9	85,2	20,4
Prosečan skor	1,88	2,45	1,47	3,22	2,81	3,52	1,39	3,05
Broj ispitanika	559	550	559	552	559	551	559	550

Pre nego što pređemo na uporedni nivo analize nacionalizma u 1989. i 2012. godini želimo da istaknemo još jednu pravilnost koja je uočena u ranijim istraživanjima, a to je da značajnu ulogu u rasprostranjenosti nacionalističkih stavova ima etnička homogenost, odnosno heterogenost teritorije, i to na taj način što je veći stepen nacionalističkih stavova zabeležen u etnički homogenim sredinama, a manji u etnički mešovitim sredinama (up. Lazić, 2005: 50–51). Prema podacima iz 1989. godine moguće je izdvojiti tri distinktivna područja: područje u kojem preovlađuje etnička tolerancija (Bosna i Hercegovina 1,91²⁴, Vojvodina 2,08, Hrvatska 2,26, Crna Gora 2,41, uža Srbija 2,63), područje gde preovlađuje nacionalizam (Makedonija 3,17 i Slovenija 3,29) i područje sa veoma izraženim nacionalizmom (Kosovo 4,18). Logično objašnjenje za ovu pravilnost je to da je tolerantnost prema drugim nacijama neophodna pretpostavka normalnog življenja u etnički heterogenim sredinama, te stanovništvo iz tog razloga spremnije prihvata tolerantnost.

Uvođenje istraživačkih rezultata iz 2012. godine u analizu nam omogućava da izvučemo određene zaključke o rasprostranjenosti nacionalizma u periodu postsocijalističke transformacije. Na žalost, ta slika neće biti kompletna jer se poredi rezultati u samo dve vremenske tačke, koje su udaljene gotovo četvrt veka. U tom periodu se desilo niz krupnih društvenih promena, pri čemu je svaka od njih mogla uticati na rasprostranjenost nacionalizma. U nedostatku podataka za BiH iz tog perioda, poslužićemo se podacima iz istraživanja nacionalizma u Srbiji u 1989, 2003. i 2012. godini (Lazić i Cvejić, 2004; Petrović, 2013: 388) i Hrvatskoj u 1989, 1996. i 2010. godini (Sekulić, 2014), pretpostavljajući da je nacionalizam u tri zemlje delovao na principu „spojenih posuda“. Važno je napomenuti da prilikom poređenja podataka o nacionalizmu u BiH sa Srbijom i Hrvatskom, u prvom slučaju su nam na raspolaganju su nam tri stavke kojima se indikuje nacionalizam a poređenje se vrši prema procentualnoj zastupljenosti ispitanika koji prihvataju

24 Prosečan skor za ukupnu populaciju BiH je skoro identičan onom u populaciji mladih, što znači da je etnička tolerancija bila ujednačena u različitim generacijskim skupinama.

nacionalističke stavove, dok u drugom poređenju koristimo sumacione skale i prosečne skorove postignute na tim skalama²⁵.

Generalno posmatrano, mogu se primetiti dva divergentna obrasca u dinamici i rasprostranjenosti nacionalizma u tri zemlje. U BiH i Hrvatskoj krajem osamdesetih nacionalizam je bio odbačen od većeg dela ispitanika, što je bilo posebno izraženo u BiH (prosečan skor u BiH na skali od 1 do 5 je bio 1,89 a u Hrvatskoj 2,30). Veliki skok nacionalizma u Hrvatskoj je zabeležen godinu dana nakon završetka rata i značio je prelazak iz nenacionalističke u nacionalističku orijentaciju²⁶ (prosečan skor u 1996. godini se penje na 3,46), što se objašnjava kao posledica etničkih sukoba na teritoriji Hrvatske. Nakon toga, nacionalizam postepeno opada i u 2010. godini se zadržava na prosečnom skor 3,28 odnosno na nivou „umerenog nacionalizma“ (Sekulić, 2014). U Bosni i Hercegovini u otprilike istom periodu (u 2012. godini) se primećuje dominacija „umerenog nacionalizma“, ali je nešto manje izražen nego u Hrvatskoj (prosečan skor je 3,05). Očigledno je da postoji sličnost u dinamici nacionalizma u BiH i Hrvatskoj u smislu da je skok nacionalizma u periodu 1989–2010/2012. bio sličnog intenziteta (u Hrvatskoj oko jednog poena na skali od jedan do pet, u BiH nešto viši), ali je zbog različitih početnih pozicija u Hrvatskoj, na kraju posmatranog perioda ipak nešto viši nego u BiH.

Nacionalizam u Srbiji je imao drugačiju dinamiku u odnosu na nacionalizam u BiH i Hrvatskoj. Nacionalistički stavovi (mereni pomoću tri stavke: o mešovitim brakovima, nacija – sigurnost i nacija – poverenje) su bili najzastupljeni u 1989. godini (procenat nacionalista iznosi 23,8%, 41,7% i 57,8% respektivno), zatim se primećuje njihovo blago opadanje u periodu do 2003. godine, koje se nastavlja sve do 2012. godine (osim u slučaju stavke „nacija – sigurnost“ gde postoji stagnacija u periodu između 2003. i 2012. godine). Važno je primetiti da je kumulativni pad nacionalizma bio takav da je na kraju posmatranog perioda, u 2012. godini, procenat ispitanika koji prihvataju nacionalističke stavove relativno mali (iznosi 13,4%, 34,7% i 38,7% respektivno), što upućuje na to da nacionalizam u Srbiji u 2012. godini, za razliku od BiH i Hrvatske, nije više dominantna orijentacija (Petrović, 2013: 388). Da bismo dobili još precizniju sliku upoređićemo procenat nacionalistički orijentisanih ispitanika u BiH i Srbiji u dve vremenske tačke (1989. i 2012. godine). Krajem osamdesetih godina, nacionalizam je kod sve tri stavke (o mešovitim brakovima, nacija – sigurnost i nacija – poverenje) bio rasprostranjeniji u Srbiji nego u BiH (23,8%, 41,7% i 57,8% prema 19,8%, 8,9% i 43,1% respektivno) da bi situacija nakon skoro četvrt veka bila obrnuta – nacionalizam je bio rašireniji u BiH nego u Srbiji (19,3%, 49% i 60,8% prema 13,4%, 34,7% i 38,7% respektivno).

Sada ćemo se osvrnuti na raširenost nacionalizma u BiH u 2012. godini s namerom da vidimo da li je u tom pogledu došlo do promena u odnosu na osamdesete godine. Već na prvi pogled je uočljivo da je nacionalizam porastao ne samo u društvu u celini, nego i u svakoj pojedinačnoj klasi. U celini posmatrano,

25 Treba imati u vidu da su skale korišćene u istraživanjima u Srbiji i Hrvatskoj nešto drugačije. Skala korišćena u Srbiji se sastoji od tri stavke: o mešovitim brakovima, nacija – sigurnost i nacija – poverenje, a skala za Hrvatsku, pored navedene tri, obuhvata i stavke „svaki narod mora imati svoju državu“ i „bez vođe je svaki narod kao čovek bez glave“.

26 Prosečan skor za Hrvatsku u 1989. iznosi 2,30 a u 1996. se penje na 3,46.

udeo nacionalistički orijentisanih mladih je porastao više od šest puta i u 2012. gotovo 40% mladih prihvata ovu vrednosnu orijentaciju. U odnosu na 1989. godinu primetno je narušavanje distribucije nacionalizma u klasno-slojnoj hijerarhiji. Dolazi do njegovog rasta i dubokog ukorenjivanja u svim segmentima društva. Analiza varijanse je pokazala da ne postoji statistički značajna razlika u prihvatanju nacionalizma u različitim klasama i slojevima ($F=1,964$; sig. 0,069). U odnosu na 1989. godinu, jedino je stručnjački sloj zadržao nenacionalističku orijentaciju, dok su ostali prešli u nacionaliste ili se nalaze u „zoni neutralnosti“ (podjednako prihvatanja i odbacivanja nacionalizma). Po prihvatanju nacionalizma, kao i u periodu socijalizma, prednjače radnici i poljoprivrednici među kojima svaki drugi ispitanik prihvata nacionalizam.

Do sličnih zaključaka možemo doći i ukoliko posmatramo pojedinačne stavke kojima ispitujeemo nacionalizam. Kod svih stavki je došlo do povećanja prosečnog skora nacionalizma, ali i procenta ispitanika koji prihvataju nacionalizam. Jedina stavka gde nacionalizam nije dominantna orijentacija je stavka o nacionalno mešovitim brakovima. To je u skladu sa prethodnim tumačenjem da je rast nacionalizma u manjoj meri poremetio međuetničke odnose unutar etnički mešovitim porodica, dok su međuetnički odnosi na nivou kolektiviteta po pravilu fragilniji.

Determinante prihvatanja nacionalizma

Deterministički sklopovi koji utiču na prihvatanje nacionalizma se razlikuju u socijalističkom i postsocijalističkom periodu, što se može pripisati ne samo krvavom međuetničkom sukobu iz devedesetih godina, nego i dubokim strukturalnim promenama i drugačijem načinu funcionisanja društvenih sistema. Deo varijacija u raširenosti nacionalizma može se pripisati razlikama u uzorcima, na šta ćemo u nastavku skrenuti posebnu pažnju.

Da bismo ispitali determinante nacionalizma kod mladih u 1989. godini koristili smo osam nezavisnih varijabli. Pored toga, koristili smo četiri različita modela da bismo ispitali prihvatanje nacionalizma unutar različitih etničkih grupacija (kod Srba, Muslimana, Hrvata i Jugoslovena). Prvo što treba istaknuti je da su statistički značajne varijable identične u svim regresionim modelima, kao i da je procenat objašnjene varijanse nacionalizma ujednačen u svim modelima (oko 18%). Kao što smo već napomenuli, nacionalizam nije bio dublje ukorenjen u etnički mešovitim sredinama, kao što je Bosna i Hercegovina, a udeo ispitanika koji prihvataju nacionalizam se nije značajnije razlikovao od jedne do druge etničke grupe. Zanimljivo je i to da poreklo iz mešovitog braka nije imalo uticaj na prihvatanje, odnosno odbacivanje nacionalizma premda je opravdano očekivati da ispitanici iz jednonacionalnih brakova budu skloniji prihvatanju nacionalizma od ispitanika čiji roditelji pripadaju različitim nacijama. Moguće je da je premali broj ispitanika iz mešovitim brakova razlog dobijanja ovakvih rezultata, odnosno da bi se možda dobili drugačiji rezultati da je uzorak bio veći. Varijable pol i starost ispitanika nisu bile statistički značajne. Kad je u pitanju varijabla starost, razlike u stavovima mladih različite starosne dobi se nisu pojavile što je verovatno posledica premale starosne razlike između ispitanika (od jedne do dvanaest godina). S druge strane, važnije bi bilo ispitati da li se mlade generacije po prihvatanju nacionalizma razlikuju od starijih

generacija ali nam podaci to ne dozvoljavaju. Među statistički značajnim varijablama se, po prediktivnoj moći, ističe religioznost, a zatim slede mesto stanovanja i klasno-slojna pripadnost. Razlike u visini beta koeficijenata navedenih varijabli u različitim statističkim modelima su veoma male, što upućuje na njihovu stabilnost. Predznak beta koeficijenta za varijablu religioznost nam pokazuje da su religioznije osobe sklonije prihvatanju nacionalizma. Religioznost je inače, po nalazima jednog istraživača iz Hrvatske, dobar prediktor čitavog niza socijalnih stavova, pogotovo u situaciji kad je nivo religioznosti u ispitivanoj grupi nizak, kao što je to slučaj u našem istraživanju (Sekulić i Šporer, 2006). Mesto stanovanja utiče na prihvatanje nacionalizma tako da ispitanici iz urbanih sredina (pogotovo iz većih gradova i regionalnih centara, čije je stanovništvo više etnički izmešano) više odbacuju nacionalizam u odnosu na ispitanike iz ruralnih sredina. Treba napomenuti da se u uzorku našao veliki udeo ispitanika iz gradova (četvrtina ispitanika su iz Sarajeva), što je uticalo na dobijene rezultate. Klasno-slojna pripadnost je uticala na prihvatanje nacionalizma onako kako smo pretpostavili. Nacionalizmu su skloniji niži slojevi, dok se u višim slojevima hijerarhije nacionalizam manje prihvata. Obrazovni nivo ispitanika nije imao uticaj na prihvatanje nacionalizma, ali se njegov uticaj verovatno ispoljio preko klasno-slojnog položaja koji je u visokoj korelaciji sa obrazovanjem (Spearmanov koeficijent iznosi 0,605).

Tabela 4: Nacionalizam u 1989. godini u Bosni i Hercegovini
(faktorski skorovi) – zavisna promenjiva

Determinante	Modeli			
	1	2	3	4
Pol	,036 (,391)	,038 (,370)	,034 (,418)	,029 (,492)
Starost	-,014 (,740)	-,020 (,629)	-,023 (,588)	-,019 (,648)
Mesto stanovanja	-,169 (,000)	-,171 (,000)	-,167 (,000)	-,163 (,000)
Religioznost	,323 (,000)	,314 (,000)	,301 (,000)	,302 (,000)
Obrazovni nivo	,066 (,207)	,063 (,234)	,065 (,220)	,069 (,188)
Klasno-slojna pripadnost	,122 (,021)	,124 (,020)	,124 (,020)	,122 (,021)
Poreklo iz etnički mešovitog braka	,061 (,151)	,047 (,270)	,055 (,200)	,075 (,102)
Nacionalnost srpska	,068 (,105)			
Nacionalnost muslimanska		-,044 (,309)		
Nacionalnost hrvatska			,033 (,455)	
Nacionalnost jugoslovenska				-,058 (,224)
R ²	18,0	17,7	17,7	17,8
R ² prilagođeni	16,7	16,4	16,3	16,5
F	13,393	13,150	13,078	13,218
Sig.	,000	,000	,000	,000
Broj ispitanika	494	494	494	494

Sada ćemo se osvrnuti na rezultate iz 2012. godine i ukazati na njihove specifičnosti. Procenat objašnjene varijanse nacionalizma je manji nego u prethodnom istraživanju. Kao i u periodu socijalizma, varijable pol i starost nisu pokazale statističku značajnost. Isto važi i za varijablu mesto stanovanja. To je verovatno posledica teritorijalnog suženja uzorka (na dobojsku regiju), usled čega se u uzorku našao veći udeo ruralnog stanovništva, bez ispitanika iz velikih gradova koji su etnički heterogeni, a njihovi stanovnici u većoj meri kosmopolitski orijentisani. U tom kontekstu treba tumačiti podatak da se poreklo iz etnički mešovitog braka pojavljuje kao statistički značajan prediktor odbacivanja nacionalizma (u drugom modelu). Kad su u pitanju statistički značajne varijable, osnovna razlika u odnosu na socijalistički period je to što se obrazovanje ispitanika pojavljuje ne samo kao prediktor nacionalizma, nego i kao varijabla koja ima relativno veliku prediktivnu moć. Negativan predznak beta koeficijenta pokazuje da su slabije obrazovani skloniji prihvatanju nacionalizma, odnosno da obrazovaniji u većoj meri odbacuju nacionalizam, što je u skladu sa našom hipotezom. Ovoga puta klasno-slojna pripadnost nije bila značajna varijabla što se, kao i u prethodnom slučaju, objašnjava visokom korelacijom sa obrazovanjem (Spearmanov rho iznosi 0,613). Pored toga, poznato je da se u periodu postsocijalističke transformacije razlike u materijalnom položaju postepeno osipaju, a da se klasno-slojna hijerarhija polarizuje u dve grupe – malobrojnu grupu bogatih i veliku većinu relativno siromašnog stanovništva. U takvoj situaciji, očigledno je da klasna analiza gubi na značaju, a umesto klasnih postaju važnije razlike u kulturnim obrascima i obrazovnom nivou (up. Cvejić 2002; Lazić 2011). Još jedna specifičnost u odnosu na socijalistički period je to što se raširenost etničke identifikacije može dovesti u vezu sa ispoljavanjem nacionalizma. Podaci pokazuju da su Srbi skloniji prihvatanju nacionalizma, a Bošnjaci odbijanju, dok kod ispitanika hrvatske nacionalnosti nacionalna pripadnost nije uticala na prihvatanje nacionalizma (verovatno zbog premalog broja Hrvata u uzorku). Postavlja se pitanje kako objasniti ovakvu sliku nacionalizma kod mladih u dobojskoj regiji? Da li se rasprostranjenost nacionalizma može dovesti u direktnu vezu sa etničkim sastavom stanovništva na teritoriji gde je vršeno anketiranje? Pretpostavljamo da može i da nacionalizam kod Srba treba posmatrati u kontekstu toga što su oni najbrojnija nacija u Republici Srpskoj (gde je anketiran najveći deo ispitanika). Slično tome, odbacivanje nacionalizma od strane Bošnjaka može biti rezultat socijalnog konformizma malobrojnije etničke grupe sa neposrednim okruženjem u kojem žive (Bošnjaci su malobrojnija nacija u onom delu dobojske regije koji pripada RS). Uvođenjem t testa u analizu, uporedili smo raširenost nacionalizma kod Bošnjaka iz RS i FBiH. Iako Bošnjaci iz FBiH imaju viši prosečni skor nacionalizma od onih iz RS, razlika između njih nije statistički značajna, a obe grupe Bošnjaka su odbacivale nacionalizam²⁷, što znači da naša hipoteza nije potvrđena. Religioznost je bila još jedna značajna varijabla, a pokazalo se kao i u prethodnom slučaju da su religiozniji ispitanici skloniji prihvatanju

27 Prosečni faktorski skorovi iznose -0,435 za Bošnjake u RS i -0,293 za Bošnjake u FBiH, a nivo značajnosti je 0,419.

nacionalizma. Ipak, uticaj religioznosti je manji nego u doba socijalizma što potvrđuje ranije iznesenu tezu da je religioznost dobar prediktor različitih socijalnih stavova u situaciji kad je na relativno niskom nivou, kao što je to bio slučaj krajem osamdesetih godina u BiH.

Tabela 5: Nacionalizam u 2012. godini u dobojskoj regiji
(faktorski skorovi) – zavisna promjenjiva

Determinante	Modeli		
	1	2	3
Pol	,044 (,401)	,043 (,413)	,068 (,208)
Starost	,014 (,794)	,003 (,955)	,030 (,579)
Mesto stanovanja	,053 (,353)	,013 (,813)	-,044 (,433)
Religioznost	,104 (,042)	,102 (,048)	,098 (,065)
Obrazovni nivo	-,222 (,002)	-,225 (,002)	-,154 (,035)
Klasno-slojna pripadnost	-,041 (,530)	-,019 (,772)	,009 (,891)
Poreklo iz etnički mešovitog braka	-,092 (,073)	-,107 (,038)	-,094 (,077)
Nacionalnost srpska	,308 (,000)		
Nacionalnost muslimanska (bošnjačka)		-,261 (,000)	
Nacionalnost hrvatska			-,082 (,128)
R ²	13,9	11,9	6,7
R ² prilagođeni	11,8	9,9	4,5
F	6,880	5,789	3,045
Sig.	,000	,000	,002
Broj ispitanika	330	330	330

Zaključak

Istraživanje je pokazalo da je nacionalizam prisutan u bosanskohercegovačkom društvu i sedamnaest godina nakon završetka rata i okončanja etničkih sukoba. Iako se ovaj period prepoznaje kao period „izgradnje mira“ i demokratizacije društva, on je prožet dubokim etničko-religijskim podelama u društvu i prisustvom nacionalizma, što su u suštini antimodernizacijske pojave. Iako rezultati istraživanja ukazuju da je nacionalizam prisutan, ali da nije naročito visok (prosečan skor se nalazi se u zoni „umerenog nacionalizma“), postojeće političke strukture mogu dovesti do njegove radikalizacije i eskalacije međuetničkih odnosa. Drugim rečima, društvo se nalazi u stanju labilne ravnoteže koja može biti narušena ukoliko prevagnu nacionalističke težnje.

U pogledu prihvatanja nacionalizma mladi ljudi nisu izuzetak u odnosu na starije, bez obzira što se radi o generacijama koje su odrastale u periodu nakon završetka građanskog rata i što nisu bili direktni učesnici etničkih sukoba. Međutim, mnogi od njih su doživeli gubitak članova porodice, direktno ili indirektno bili žrtve etničkih sukoba, odrastali u etnički podeljenom društvu i tome slično, što je moglo uticati na prihvatanje nacionalističkih stavova. S druge strane, političke elite su radile na održavanju, a s vremena na vreme i raspirivanju nacionalističkih ideja.

Kad su u pitanju činioци prihvatanja nacionalizma, pored izvesnih razlika koje postoje u dve istraživačke godine (1989. i 2012.), očigledno je da na prihvatanje nacionalizma utiču „tvrde“ varijable, koje u značajnoj meri grade identitete suprostavljenih društvenih slojeva u društvenoj strukturi, ali i različite etničke identitete. U istraživanju iz 1989. godine to su: mesto stanovanja, religioznost i klasno-slojna pripadnost, a u 2012. godini: religioznost, obrazovanje i nacionalna pripadnost. Mesto stanovanja u tranzicijskom periodu prestaje biti činilac prihvatanja nacionalizma, što znači da podela selo/grad prestaje biti linija razdvajanja tradicionalnog i modernog, odnosno da dolazi do njihovog preplitanja i stapanja. Religioznost se pojavljuje u oba istraživanja kao značajna varijabla koja utiče na formiranje nacionalističkih stavova kod ispitanika. U 2012. godini se, sasvim očekivano, nacionalna pripadnost pojavljuje kao značajna varijabla u objašnjenju nacionalizma, s tim što ispoljavanje nacionalističkih stavova kod Srba i odbacivanje kod Bošnjaka treba tumačiti u kontekstu toga što je uzorak najvećim delom prikupljen na teritoriji RS gde su Srbi, za razliku od Bošnjaka, većinska nacija. Drugim rečima, etnički sastav stanovništva na nekoj teritoriji određuje da li će ispoljavanje nacionalizma dolaziti sa srpske, bošnjačke ili hrvatske strane.

S obzirom na ovakvu strukturu prediktora nacionalizma teško je očekivati skorije iščezavanje nacionalizma na prostoru Bosne i Hercegovine. Tome ne pogoduju ni stavovi širokih slojeva stanovništva, koji ispoljavaju umereni nacionalizam, ni političko delovanje vladajućih elita koje nisu spremne odstupiti od „tvrdih“ nacionalističkih pozicija koje im, očigledno, pomažu višedecenijski opstanak na vlasti. „Tehnologija vladanja“ u sva tri „nacionalna tabora“ je praktično ista, duboko prožeta podsticanjem nacionalizma, ali i njegovim održavanjem na nivou koji je moguće kontrolisati i koji neće dovesti do eskalacije nasilja, što bi za međunarodnu zajednicu bilo neprihvatljivo, a za domaće političke elite pogubno ukoliko bi joj se zamerili.

Literatura

- Antonić, Slobodan .2004. „Društvena osnova i sadašnji pokušaj modernizacije“, u: A. Milić prir. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Antonić, Slobodan. 2000. „Društveni sklopovi, politički delatnici, demokratski poredak“, u: M. Lazić prir. *Račji hod. Srbija u transformacijskim procesima*, Beograd: Filip Višnjić.

- Bolčić, Silvano. 2013. *Razaranje i rekonstitucija društva. Srbija na prelazu u 21. vek*, Beograd: Službeni glasnik.
- Bolčić, Silvano. 2002. „Postsocijalistička tranzicija: kontekst promena društva Srbije početkom devedesetih“ u: S. Bolčić ur. *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, Beograd: ISIFF.
- Bolčić, Silvano. 2002a. „Društveno strukturiranje i politička ponašanja u Srbiji devedesetih“ u: S. Bolčić, A. Milić ur. *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: ISIFF.
- Bolčić, Silvano. 1994. *Tegobe prelaza u preduzetničko društvo*, Beograd: ISIFF.
- Cvejić, Slobodan. 2002. „Dometi klasne analize na kraju dvadesetog veka“, u: *Spomenica Mihailu Popoviću (zbornik radova)*, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Čekrlija, Đorđe, Turjačanin, Vladimir, Puhalo, Srđan. 2005. *Društvene orijentacije mladih*, Banja Luka: Nacionalni institut za borbu protiv narkomanije.
- Đurašinović, Pejo. 2007. „Društveni kontekst interesa mladih“ u: *Perspektive mladih u Republici Srpskoj (istraživački projekat)*, Pravni fakultet Univerziteta u Banjoj Luci.
- Gellner, Ernest. 1983. *Nations and Nationalism*, Oxford: Basil Blackwell.
- Golubović, Zagorka, Kuzmanović, Bora i Vasović, Mirjana. 1995. *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd
- Golubović, Zagorka. 1995a. „Tradicionalizam i autoritarnost kao prepreke za razvoj civilnog društva u Srbiji“ u: V. Pavlović ur. *Potisnuto civilno društvo*, Beograd: Eko centar, str. 51–70.
- Golubović, Zagorka. 1988. *Kriza identiteta savremenog jugoslovenskog društva*, Beograd: Filip Višnjić i Zagreb: Naprijed.
- Gredelj, Stjepan. 1994. „Dominantne vrednosne orijentacije“ u: M. Lazić ur. *Razaranje društva – jugoslovensko društvo u krizi 90-tih*, Beograd: Filip Višnjić.
- Hantington, Semjuel. 2004. *Treći talas – demokratizacija na izmaku dvadesetog veka*, Zagreb: Politička kultura, Podgorica: CID.
- Haverić, Tarik. 2016. *Ethnos i demokratija: slučaj Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Fondacija Centar za javno pravo. Drugo izdanje.
- Hilsberg, Štefan. 2000. „Suočavanje s prošlošću kao test za demokratiju“, *Reč*, broj 60.
- Hodson, R., Sekulić D., Massey, G. 1994. National Tolerance in the Former Yugoslavia, *American Journal of Sociology*, 99 (6), pp. 1534–1558.
- Hodžić, Alija. 2008. *Tragovi pored puta. Sociološki fragmenti o procesu modernizacije*, Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- Hodžić, Alija. 1991. „Društvena struktura i kvaliteta života“, *Sociologija*, Vol. XXXIII, broj 3.
- Inglehart, Ronald, Welzel, Christian. 2007. *Modernizacija, kulturna promjena i demokracija*, Zagreb: Politička kultura.

- Janković, Aleksandar. 2016. „Promene vrednosnih orijentacija mladih u periodu postsocijalističke transformacije“, *Sociološki diskurs*, God. 6, Broj 11, str. 5–34.
- Jovanović, Đokica. 2012. *Prilagođavanje. Srbija i moderna: od strepnje do sumnje*, Niš: SVEN, Beograd: ISIFF.
- Kuljić, Todor. 2002. *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Lakoff, Sanford. 2000. „Nacionalizam i demokracija“, *Politička misao*, Vol. XXXVII, br. 1, str. 56–83.
- Lazić, Mladen, Pešić, Jelena. 2013. „Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija pripadnika osnovnih klasa u Srbiji“ u: Lazić M. i Cvejić S. prir. *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, Beograd: ISIFF.
- Lazić, Mladen. 2011. *Čekajući kapitalizam. Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*, Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, Mladen. 2011a. „Postsocijalistička transformacija i restratifikacija u Srbiji“, *Politička misao*, god. 48, br. 3, str. 123–144.
- Lazić, Mladen, Cvejić, Slobodan. 2007. „Class and Values in Postsocialist Transformation in Serbia“, *International Journal of Sociology*, Vol. 37, No. 3, pp. 54–74.
- Lazić, Mladen. 2005. *Promene i otpori*, Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, Mladen, Cvejić, Slobodan. 2004. „Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane postsocijalističke transformacije“ u: Milić A. ur. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa*, Beograd: ISIFF.
- Lazić, Mladen. 2000. „Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva“, u: M. Lazić prir. *Račji hod. Srbija u transformacijskim procesima*, Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, Mladen. 1994. *Sistem i slom. Raspad socijalizma i struktura jugoslovenskog društva*, Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, Mladen. ur. 1994. *Razaranje društva. Jugoslovensko društvo u krizi 90-tih*, Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, Mladen. 1987. *U susret zatvorenom društvu. Klasna reprodukcija u socijalizmu*, Zagreb: Naprijed.
- Maldini, Pero. 2005. „Demokratizacija i vrijednosne orijentacije u hrvatskom društvu“, *Anali hrvatskog politološkog društva*
- Markešić, Ivan. 2010. „Od religijskog do nacionalnog identiteta i natrag (na primjeru Bosne i Hercegovine)“, *Društvena istraživanja*, God. 19, broj 3 (107), str. 525–546.
- Marković, Goran. 2009. „Demokratija na bosanski način“, <https://pecanik.net/demokratija-na-bosanski-nacin/> (tekst objavljen na sajtu Peščanika 01.09.2009, sajtu pristupljeno 17.05.2016).
- Mitrović, Milovan. 2005. *Sociologija – osnovni pojmovi i problemi*, Beograd: Pravni fakultet.

- Mojić, Dušan. 2012. *Između grada i sela. Mladi u Srbiji u prvoj deceniji trećeg milenijuma*, Institut za sociološka istraživanja u Filozofskog fakulteta Beogradu i Čigoja štampa.
- Nadaždin, Defterdarević, Mirjana. 2014. „Ljudska prava u Bosni i Hercegovini – pretpostavke uspješne realizacije“ u: Mirela Čokić, Jasmina Alihodžić, ured. *Javni i privatni aspekti nužnih pravnih reformi u Bosni i Hercegovini: Koliko daleko možemo ići (Zbornik radova sa naučne konferencije održane 13–14.12.2013. u Tuzli)*, Pravni fakultet Univerziteta u Tuzli.
- Nodia, Gia. 2015. „Nacionalizam i kriza liberalizma“, u: Ričard Kaplan, Džon Fefer ured. *Novi evropski nacionalizam*, Podgorica: CID.
- Pantić, Dragomir. 2005. „Da li su vrednosti građana bivših komunističkih zemalja slične“, Zbornik matice srpske za društvene nauke, br. 118–119, Novi Sad.
- Pantić, Dragomir. 1998. „Vrednosti i procesi socijalne integracije i dezintegracije“, u: Tomanović V. et. al. *Integrativni i dezintegrativni procesi u zemljama Istočne Evrope*, zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog u Novom Sadu 14–16.10.1997.
- Pantić, Dragomir. 1990. *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*, Beograd: IDN i Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- Pantić, Dragomir. 1990b. „Vrednosti mladih u vreme krize“ u: S. Mihailović ur. *Deca krize*, Beograd: Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- Pantić, Dragomir. 1987. *Nacionalna svest mladih u SR Srbiji bez SAP (radni naslov), preliminarni istraživački izveštaj*, Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije u saradnji sa Centrom za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka.
- Pantić, Dragomir. 1981. *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*, Beograd: Izdavačko-istraživački centar SSO Srbije.
- Pantić, Dragomir. 1977. „Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva“ u: M. Popović ur. *Društveni slojevi i društvena svest*, Beograd: Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Petrović, Irena. 2014. „Promene vrednosnih orijentacija ekonomske elite – patrijarhalnost, autoritarnost, nacionalizam“ u: M. Lazić prir. *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, Beograd: Čigoja štampa.
- Petrović, Irena. 2013. „Promene vrednosnih orijentacija srednje klase u periodu postsocijalističke transformacije u Srbiji“, *Sociologija*, Vol. LV, broj 3.
- Petrović, Ruža. 1985. *Etnički mešoviti brakovi u Jugoslaviji*, Institut za sociološka istraživanja, Beograd: Filozofski fakultet.
- Radelić, Zdenko. 2006. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991: od zajedništva do razlaza*, Zagreb: Školska knjiga.
- Rot, Nikola, Havelka, Nenad. 1973. *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*, Beograd: Institut za psihologiju i Institut društvenih nauka.

- Sekulić, Duško. 2014. *Identitet i vrijednosti. Sociološka studija o hrvatskom društvu*, Zagreb: Politička kultura.
- Sekulić, Duško, Šporer, Željka. 2006. „Religioznost kao prediktor vrijednosnih orijentacija“, *Revija za sociologiju*, Vol. XXXVII, br. 1–2, str. 1–19.
- Stark, David, Bruszt, Laszlo. 2001. „One Way or Multiple Paths: For a Comparative Sociology of East European Capitalism“, *American Journal of Sociology*, Vol. 106, No. 4., pp. 1129–1137.
- Šijaković, Ivan, Petrović, Jagoda i Kovačević, Biljana. 2016. *Socijalno povjerenje među mladima u Republici Srpskoj*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci
- Turjačanin, Vladimir. 2007. *Psihosocijalni prostor i etnički odnosi mladih*, Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci.
- Turjačanin, Vladimir. 2004. „Etnički stereotipi mladih bošnjačke i srpske nacionalnosti u Bosni i Hercegovini“, *Psihologija*, Vol. 37 (3), str. 357–374.
- Zeman, Zdenko. 2004. *Autonomija i odgođena apokalipsa. Sociološke teorije modernosti i modernizacije*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Županov, Josip. 1970. „Egalitarizam i industrijalizam“, *Sociologija*, god. XII, br. 1, str. 5–45.